

УДК 37.013.8:39

Постфальклор: на ростані этнапедагогікі і творчага эксперымента

© Дарашэвіч Э. К.

*Установа адукацыі «Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў»,
Мінск*

Аўтар аналізуе асаблівасці постфальклорнага шляху ў беларускай выхаваўчай парадызме. Дасягненні на гэтым накірунку разглядаюцца як сцяжына выхавання патрыятычна арыентаваных маладых людзей. Даследчык падкрэслівае, што ў традыцыйным грамадстве асноўныя сродкі фарміравання светапогляду — гэта абрадавыя структуры. У гэтым кантэксце разглядаюцца каноны народнай педагогікі як арганічная частка жыцця грамадства, якія перадаюцца вусным шляхам. Таму роля глыбокакарэнных традыцыйных ведаў кожнай этнічнай супольнасці (і эмацыйна-мастацкага, і рацыянальна-дасведчага плана), якія багата прадстаўлены ў фальклорных жанрах народа, — сапраўды выключная. Найбольш актуальным аўтару бачыцца гэта ў межах сучаснага горада, дзе надзвычай хутка страчваюцца этнічныя карані. Таму выхаваныя ў фальклорных аб'яднаннях маладыя людзі адрозніваюцца ад сваіх сучаснікаў і ў лепшы бок вылучаюцца сярод тых, хто выхаваны без усялякіх традыцый. Даследчык турбуецца з-за нарастання колькасці апошніх і бачыць задачай сучаснага выхавання і адукацыі выяўленне і рэалізацыю найбольш значных аспектаў постфальклорнага патэнцыялу ў кантэксце дзейнасці культуролагаў, педагогаў і выхавацеляў сённяшняга часу.

Ключавыя словы: *постфальклор, фальклорныя аб'яднанні, камунікацыя, традыцыйная культура, каноны народнай педагогікі, светапоглядна-выхаваўчы комплекс.*

(Искусство и культура. — 2011. — № 4(4). — С. 114–120)

Post folklore: at the crossroads of ethnopedagogics and creative experiment

© Darashevich E. K.

Educational establishment "Belarusian State University of Culture and Arts", Minsk

The author analyses peculiarities of the post folklore way in Belarusian educational paradigm. Achievements in these directions are considered as a way to bring up patriotically oriented young men. The researcher stresses that in traditional society main means of the formation of world outlook are custom structures. In this context fundamentals of folk education are considered as an organic part of the life of society which is passed on orally. Thus the role of deeply rooted traditional knowledge of every ethnic community (both of emotional and artistic and rational and conscious types), which is widely presented in folk genres of the nation, is really exceptional. The author believes it to be most topical within the modern city where ethnic roots are lost very quickly. That is why young people trained in folk groups differ from their contemporaries and are better characterized among those who are educated without any traditions. The researcher is worried about the increase in the number of the latter and sees the task of modern education finding out and implementing most important aspects of post folklore potential in the context of the activity of culture scholars, teachers and trainers of modern times.

Key words: *post folklore, folklore groups, communication, traditional culture, fundamentals of folk education, world outlook and educational complex.*

(Art and Culture. — 2011. — No. 4(4). — P. 114–120)

Адрас для карэспандэнцыі: e-mail: kafkult@buk.by — Э. К. Дарашэвіч

Спецыялісты ў галіне камунікацыі некалькі дзесяцігоддзяў таму падлічылі, што прыкладна да 80% жыццёва важнай светапогляднай інфармацыі дзіця атрымлівае да пачатку школьных заняткаў. Інфармацыя ў гэты перыяд перадаецца выключна вусным шляхам, асацыятыўна і эмацыйна афарбавана, і ў пэўнай ступені з'яўляецца архетыпічнай. Механізмы набыцця першаснага «глыбокакарэннага» светапогляду амаль ідэнтычныя і ў традыцыйным, і ў індустрыяльным асяродках, паколькі аперуюць такімі паняццямі, як «маці», «бацька», «сябар», «свае», «чужынец», «радасць», «боль», «неба», «хата», «я», «іншы чалавек», «разам», «паасобку» і г. д.

Натуральна, што ў традыцыйным грамадстве асноўныя сродкі фарміравання светапогляду — галоўным чынам гульня, праца, абрад, матчына мова, песня, казка і г. д. Як сцвярджаюць аналітыкі: «На Беларусі да з'яўлення пісьменнасці першасныя элементы асветы базіраваліся на канонах і ведах народнай педагогікі. Яны былі арганічнай часткай усяго жыцця грамадства, найбольш праяўляліся ў працоўным навучанні». З чаго зразумела, што традыцыйная культура як светапоглядна-выхаваўчы комплекс паспяхова і этнаэкалагічна перадавалася вусным шляхам «з пакалення ў пакаленне» [4, с. 204]. Таму роля глыбокакарэнных традыцыйных ведаў кожнай этнічнай супольнасці (і эмацыйна-мастацкага, і рацыянальна-дасведчага плана), якія багата прадстаўлены ў фальклорных жанрах народа, — сапраўды выключная.

Мэта артыкула — выяўленне патэнцыялу вобразаў і ўяўленняў у праявах фальклорнай традыцыі ў якасці накірункаў сучаснай педагогікі.

Глыбіні фальклору як крыніца вобразаў і ўяўленняў. Аўтэнтычны (наяўны ў натуральным вясковым асяроддзі) фальклор беларусаў найбольш «завязаны» на этнаэкалагічных тэмах (роднай зямлі, працэсу веге-

тацыі аграрных культур, супольнага грамадскага побыту), сімвалічна адлюстраваных у іх касмалагічных уяўленнях. Натуральна, яго роля ў выхаванні (і сёння таксама) — адмысловая. У далучэнні дзіцяці да культурнай спадчыны фальклор — мастацтва вуснай традыцыі — адыгрывае асаблівую ролю. На працягу тысячагоддзяў ён паўстае як духоўна-маральнае і эмацыйнае поле, на якім гадаваліся дзіцячыя душы шматлікіх пакаленняў беларусаў і іх этнасаў-продкаў. Сувязь міфалогіі і найважнейшых формаў фальклору выяўлялася як у мастацка-сюжэтных лініях моўных жанраў, так і ў полімастацкім сінкрэтызме старэйшых за гаворкі абрадаў. Яна фарміравала вобразны шэраг шмат якіх чароўных казак, балад, абрадавых песень, гульняў і танцаў, змест якіх пабудаваны на традыцыйнай аксіялогіі — гуманістычных і этнаэкалагічных каштоўнасцях. Будаўнічым матэрыялам гэтых вобразаў была перадусім родная мова этнасу — гутарковая народная мова, што карэннем сваім звязаная з глыбокай даўніною.

Класічныя мастацтва і літаратура гарадской еўрапейскай цывілізацыі запазычваюць вобразы і моўныя формы ў глыбінях фальклору, транслюючы іх у сучасную эпоху. Такім чынам, у культуры нацыі звычайна здзяйсняецца працэс сінтэзу дыяхрану і сінхрану. Без іх няма культурнай спадчыны як цэльнага сацыякультурнага феномена. Але ж самі па сабе міф, мова, фальклор — яшчэ не гістарычная свядомасць, а толькі базавы этап развіцця свядомасці. І ў антагенезе, і ў сінхронне яны — свядомасць трансгістарычная, а яна ўласціва народам на пэўных этапах гістарычнага развіцця, і далёка не заўсёды на першасных і прымітыўных. Архетыпічнасць карэннага светапогляду таксама трансгістарычная і ўніверсальная, як і базавыя каштоўнасці месцамі яшчэ нядрэнна захаванага (так складаліся пакуль абставіны)¹ беларускага фальклору. Напэўна, таму вобразны і архетыпічны свет фалькло-

¹Вясковы лад жыцця — гарантыя захавання аўтэнтычнага фальклору — на мяжы ХХ–ХХІ стагоддзяў імкліва дэфармуецца, і прагназаваць яго далейшы лёс сёння складана, але трэба (*каментар Э. Дарашэвіча*).

ру блізкі і зразумелы дзіцячаму светапогляду, прывабны і цікавы дзіцяці, пакуль маладога чалавека ад іх не пачынаюць адвабліваць спакусы дарослага жыцця, якіх так шмат у сучасным індустрыяльным грамадстве.

Глабалізацыя і «выбух камунікацыі» мяжы XX–XXI стагоддзяў, дзякуючы якім любая інфармацыя становіцца даступнай для абмеркавання за лічання гадзіны «ад Бостана да Будапешта», значна ўскладнілі працэсы выхавання асобы. Часам у «базавыя» архетыпы культуры, якія «ўпітвае» сучасная ўрбанізаваная моладзь, трапляюць генетычна не ўласцівыя іх продкам архетыпы і каштоўнасці². Але адпаведна адной з найвядомых у культуралогіі канцэпцый развіцця грамадства — канцэпцыі Тойнбі, — кожны «выклік» нараджае «адказ». Таму мы сёння назіраем у культуры і мастацтве панараму з’яў з этнакаранямі, якія маюць прыстаўкі і канчаткі нью-, пост-, этна- і -ф’южн. А густа «замешаны» на сімбіёзе сацыяльных рухаў, акадэмічных даследаванняў і культурных інавацый фальклорны рух другой паловы XX стагоддзя ва Усходняй Еўропе нарадзіў цікавы і неадназначны феномен — *постфальклор*, большую частку якога складаюць традыцыйна зарыентаваныя на этнічную спадчыну з’явы³.

Постфальклор як феномен сучаснай культуры. Згодна з традыцыйнай сацыялагічных і культуралагічных даследаванняў навукоўцаў Прыбалтыкі [6, с. 1], я адношу да постфальклору дзейнасць сучасных этнічна арыентаваных мастацкіх маладзёжных аб’яднанняў, якія практыкуюць вусныя формы перадачы фальклорных адзінак, кантактуюць з носьбітамі традыцыі, бяруць удзел у абрадавых практыках, захоўваюць каранёвы этнаграфічны стыль выканання, узбагачаюць фальклорныя стандарты ўласным твор-

чым унёскам [1, с. 13–14]. Месца іх існавання (урбаністычныя асяродкі ці вёска), на мой погляд, сёння, — калі Еўропа (даўно) і Расія (зараз) вёску амаль «страцілі», а Беларусь рэчаіснасць няспынна «ўцягвае» ў «лейку» аналагічных працэсаў, — доўга абмяркоўваць не мае сэнсу: за дыскусіямі не паспеем іх апісаць. Але постфальклор — з’ява, вядома, пераважна ўрбаністычная, гарадская.

Прыклады, якія мы можам назіраць сёння ў нашых гарадскіх фальклорных аб’яднаннях, сведчаць аб вышэйказаным вельмі красамоўна. Мне давялося пабачыць выступленні постфальклорных калектываў у рамках мінскай прэзентацыі Рэспубліканскага фестывалю фальклорнага мастацтва «Берагіня», дзе яны стаялі на адной сцэне з вясковымі дзіцячымі гуртамі, на якіх дэфініцыя «постфальклор», вядома, амаль не распаўсюджваецца. Вясковыя ўдзельнікі праекта — гэта «дзіцячыя фальклорна-этнаграфічныя ансамблі»: жыхары прыроднага вясковага ландшафту, якія шчыльна кантактуюць са старэйшымі носьбітамі фальклорнай аўтэнтыкі. Іх з’яўленне сёння — гэта пераканаўчае сведчанне магчымасці арганічнай сувязі малодшага і сталага пакаленняў — носьбітаў традыцыйнай культуры Беларусі, іх мастацкага і маральнага кантакту, самой перспектывы захавання нематэрыяльнай культурнай спадчыны нашай краіны. Асабліва мяне ўразілі калектывы «Берагіня», «Верабейкі», «Калыханка» і «Куманёк». Прычым два апошнія, акрамя фестывальнай сцэны, мне пашчасціла пабачыць у іх Доме фальклору ў вёсцы Міханавічы пад Мінскам.

Міханавічы — вельмі своеасаблівая вёска. Змешчаная «ў арбіце» сталіцы, яна не захавала каранёвых фальклорных жанраў, і кіраўнік мясцовых гуртоў Ларыса Рыжко-

²Трэба памятаць, што гэтыя працэсы нельга пусіць «на самацёк», бо часам «новыя каштоўнасці» з’яўляюцца не адвольна, а мэтанакіравана — у геапалітычных, не звязаных з інтарэсамі народа мэтамі, і, хутчэй, пярэчаць яго інтарэсам (*каментар Э. Дарашэвіча*).

³Постфальклор — шырокае паняцце, якое ахоплівае гарадскі фальклор, карпаратыўны (фальклор медыкаў, археолагаў, студэнтаў), інтэрнэт-фальклор. У артыкуле перавага аддадзена этнічна арыентаванаму постфальклору — сучаснай творчасці аматараў каранёвай нацыянальнай культуры (*каментар Э. Дарашэвіча*).

Мал. 1. Постфальклорны дудар У. Бярбераў. 2005 г.

ва пры навучанні выкарыстоўвае аўдыёзапісы фальклорных спевакоў, зробленыя навукоўцамі, і перыядычна ладзіць сустрэчы сваіх выхаванцаў з аўтэнтчным калектывам вёскі Ананчыцы, што на Салігоршчыне [3, с. 32]. Уражанні аб лістападаўскім наведванні Міханавіцкага Дома фальклору ўва мне «трымцяць» дагэтуль. Усе «фальклорныя» дзеці былі ў строях, яны спявалі, гулялі ў «Сіта», «Грушку», уважліва пазіралі на дарослых, якія неўзабаве наладзілі танцы пад дуду. Дзеці далучыліся да дарослых (без асаблівых запрашэнняў). Я пабачыў, як насамрэч ажыццяўляецца сувязь пакаленняў: самых маленькіх прыводзілі бацькі, якія ў 1980-я таксама былі ўдзельнікамі ўзорнага калектыву «Калыханка». Гэта — для Беларусі прынцыпова новы феномен: выхаваная прафесійным педагогам у фальклорных традыцыях ва ўмовах сацыякультурнай установы моладзь арганічна і паслядоўна, а галоўнае — мэтанакіравана і свядома далучае да традыцыі ўжо сваіх уласных дзяцей.

Трэба падкрэсліць значэнне асобы даведчанага, вопытнага педагога Л. Рыжковай, якая атрымала якасную адукацыю ва ўніверсітэце культуры, мае ўласныя тэарэтычныя

напрацоўкі. Яна спалучае тэорыю і практыку фалькларыстыкі, сама «жыве» жыццём сваіх выхаванцаў у «адваяваным у штодзённасці» «фальклорным» часе, які перыядычна выводзіць педагога і вучняў да эмацыйна насычанай камунікацыі, разняволенасці, творчых адкрыццяў, самаўдасканалення. Яе калектывы — неаднаразовыя госці «Берагіні», падобных ёй фальклорных праектаў замежжа, лаўрэаты фальклорных фэстаў «Пінск-94», «Беларусь — мая песня», удзельнікі змены этнакультурнага выхавання ў НДАЛ «Зубраня», фестывалю «Славянскі базар», фестывалю архаічных спеваў «Найстарэйшыя песні Еўропы» ў Любліне, «Музыка ўтрацона» ў Кракаве (Польшча), фальклорных фэстаў у Роўна і Харкаве (Украіна), удзельнікі першага складу рок-гурта «Yr'ja» (іх галасы гучаць на першым CD калектыву), удзельнікі канцэртаў тэатральнага гурта «Лицедеи», Вячаслава Бутусава (рок-гурт «Наутилус помпилиус») і Зміцера Рэвякіна (рок-гурт «Калинов мост»). У рэпертуары ансамбля розныя абрадавыя і працоўныя, пазаабрадавыя песні, а таксама танцы і гульні Беларусі. У дыскаграфіі калектыву толькі адзін, але вельмі добры дыск — «Калыханка» (CD, 2004).

Мал. 2. Постфальклорная спявачка Т. Пладунова з носьбітамі традыцыі на абрадзе «Страла» в. Казацкія Балсуны Веткаўскага раёна. 2009 г.

Уключананья ў «арбіту» мінскага мегаполіса Міханавічы са сваім Домам фальклору Ларысы Рыжковай — сёння адзін з найяскравых, на маю думку, прыкладаў постфальклору на Беларусі. Але не адзіны. Падобную дзейнасць праводзяць: у Цэнтры культуры г.п. Любань — Сяргей Выскварка, у мінскай маладзёжнай суполцы «Ліцьвіны» — Уладзь Бярбераў (мал. 1), у Нацыянальным цэнтры мастацкай творчасці (г. Мінск) — Таццяна Пладунова і шэраг іншых таленавітых і апантаных педагогаў-лідараў. Магчыма, у адrozenне ад постфальклорных суполак Прыбалтыкі, нашы — менш спантанныя і больш «інтэграваныя» ў афіцыйныя сацыяльныя інстытуцыі. Аднак, калі прааналізаваць сістэму грантаў і сацыяльных праектаў, на якую абспрабуюцца ў сваёй дзейнасці літоўцы і латышы, невядома — хто больш незалежны ад «правілаў гульні», якія прапаноўвае аматарам фальклору сучасная глабалізаваная рэчаіснасць.

Выхаваўчы аспект постфальклору.

Як педагог з 60-гадовым стажам я б хацеў з усёй адказнасцю адзначыць, што такіх выхаваных этычна, арганічных маладых людзей,

як дыпламанты фестывалю «Берагіня» (з Акцябршчыны, Мётчы, Любані, Міханавіч, Асіповічаў, Мінска), якія прыходзяць навучацца на спецыялізацыю «Этнафоназнаўства» (кірунку «Фальклор» спецыяльнасці «Народная творчасць» БДУКіМ), зараз цяжка пабачыць. Выхаваўча-адукацыйны праект «Берагіня» стаўся сапраўды сродкам камунікацыі, абмену вопытам паміж навукоўцамі і педагогамі, якія распрацоўваюць і «фальклорна-этнаграфічны», і «постфальклорны» кірункі этнакультурнага выхавання. Выхаваная «ў фармаце» «Берагіні» моладзь паводзіць сябе заўсёды вельмі прыстойна, добра вучыцца, паспяхова рэалізоўвае сябе творча. Відавочна, ёй ад дзяцінства (рознымі сродкамі і ў рознай ступені) былі прывітыя фрагменты «глыбокакарэннага» светапогляду, уласцівага носьбітам традыцыі. А складнікі выхаваўчага праекта, які накіраваў іх «прафесійна» і шмат у чым светапоглядна, — Рэспубліканскага фестывалю фальклорнага мастацтва «Берагіня» (умовы рэалізацыі і падрыхтоўкі да яго) — былі створаны штучна, але прадумана і сістэмна. Таму сёння я магу павіншаваць стваральнікаў канцэпцыі праекта, неаб'якавых да лё-

су нашай краіны і яе народа, — навукоўцаў-фалькларыстаў Міколу Козенку, Тамару Варфаламееву і іх калег з тым, што засеянае імі некалі «насенне» сёння дало плённыя «парасткі» і «на абшарах вясковай глебы», і «на асфальце».

Вялікі патэнцыял духоўнага росту, неабыхавасць да традыцыйных каштоўнасцей з боку «асфальтавай» постфальклорнай моладзі мне давялося пабачыць на міжнародна вядомай «Страле» ў Веткаўскім раёне (мал. 2). Арганізаваная «ў складчыну» студэнцкай мінскай моладзю фальклорная вандроўка за 350 кіламетраў на поўдзень — гэта ўжо сам па сабе ўчынак. Але гэта быў не «студэнцкі пікнік». Калі 13 мая 2010 года мінскія дзяўчаты апрагнулі фальклорныя строі і сталі ў адзін карагод з генетычна таленавітымі спявачкамі вёсак Неглюбка і Стаўбун і «далі стрэльны гук»⁴, маскоўскія аматаркі стараверскай традыцыі, якія прыязджаюць штогод на «Стралу» «ў пошуках каранёў», значна паспакай-нелі ў сваіх памкненнях «возродзіць старинный обряд». Мяне ізноў уразіла прыстойнасць і этычнасць мінскай моладзі і маіх студэнтаў у адносінах да культуры продкаў. Сапраўды: калі культура мае патэнцыял «уцягваць у сваю арбіту» новыя пакаленні, а моладзь да гэтага (няхай і не масава) імкнецца, — «яшчэ не ўсё згублена», трэба толькі ахоўваць і не замінаць, — і лінія духоўнасці і традыцыі будзе падоўжана.

Як мне тлумачылі, сёння ў фестывальных і адукацыйных праектах этнакультурнага выхавання працэс навучання збольшага пачынаецца з побытавага танца і гульні як найдэмакратычных фальклорных жанраў. Значэнне этнічна афарбаваных рухаў, традыцыйнай харэаграфіі, актуалізуванае Міколам Козенкам і яго калегамі, нельга недацэнніваць. Яшчэ адзін з заснавальнікаў эмпірызму ў філасофіі Джон Лок, на якога спасылалася больш

шасць агульнавядомых філосафаў-асветнікаў, ва ўласных «Думках аб выхаванні» кажаў: «Здаровы дух у здаровым целе — гэта вельмі кароткая, але ёмістая формула шчасця на гэтым свеце» [5, с. 251]. Мы ўпэўнены, што ў фальклорных аб'яднаннях, якія існуюць і на вёсцы, і «на асфальце», дзеці маюць і першае, і другое. Бо ў працэсе дзейнасці такіх гуртоў актуалізуюцца традыцыйныя нормы паводзін, згодна з якімі, напрыклад, палова часу на беларускім вяселлі адводзілася на «актыўныя, безупынным танцы» [2, с. 33]. Не дзіва, што ў працэсе знаёмства са скарбамі народнага мастацтва асобы, «уцягнутыя ў арбіту» этнакультурнага выхавання, шмат рухаюцца — гуляюць і танчаць, але адначасова выхоўваюць свае пачуцці, этыку ўзаемадачынненняў, густ.

Заклучэнне. Я магу канстатаваць, што постфальклорны шлях для беларускай выхаваўчай парадыгмы — шлях выхавання ў перспектыве вельмі прыстойных, развітых, патрыятычна арыентаваных маладых людзей. Асабліва гэта актуальна для сучаснага горада, які імкліва губляе сувязь з этнічнымі каранямі сваіх жыхароў. Французскія асветнікі казалі: «L'homme est toute l'edukasion» (чалавек — гэта цалкам выхаванне-адукацыя). Насамрэч, я заўважыў: тыя, хто выхаваны ў фальклорных аб'яднаннях, — розныя (відавочна ў лепшы бок) ад тых, хто выхоўваецца без традыцыі, толькі «асфальтавай» вуліцай, школьнай «казёншчынай» і інтэрнэтам. На жаль, колькасць апошніх будзе павялічвацца. Таму задача рэалізацыі выхаваўчага патэнцыялу постфальклору — адна з найбольш актуальных для тэарэтыкаў культуры і адукацыі, педагогаў і выхавацеляў у XXI стагоддзі.

ЛІТАРАТУРА

1. Дарашэвіч, Энгельс. Постфальклор: да пытання вывучэння генезісу і футуралагічных інтэнцый / Энгельс Дарашэвіч // Аўтэнтычны фальклор: праблемы вывучэння, захавання, пераймання: зб.

⁴Над песнямі «Стралы» вёсак Неглюбка і Стаўбун з Веткаўскага раёна Гомельскай вобласці ў 2010 г. са студэнтамі ў Мінску працавалі мае калегі — выкладчыкі кафедры этналогіі і фальклору БДУКМ — Таццяна Пладунова, Наталія Петухова і Ларыса Рыжкова (каментар Э. Дарашэвіча).

- наук. прац удзельнікаў IV Міжнар. навук.-практ. канф. (Мінск, 29–30 красавіка 2010 г.) / БДУКМ; рэдкал.: М. А. Мажэйка (адк. рэд.) [і інш.]. — Мінск: БДУКМ, 2010. — С. 12–15.
2. Козенка, М. Традыцыйнае вяселле Мядоцкага краю / М. Козенка, А. Абрамовіч. — Мінск: Чатыры чвэрці, 2005. — 304 с.
  3. Рыжкова, Ларыса. Вопыт супрацоўніцтва ўзорнага ансамбля «Калыханка» з фальклорна-этнографічным калектывам вёскі Ананчыцы / Ларыса Рыжкова // Аўтэнтычны фальклор: праблемы вывучэння, захавання, пераймання: зб. навук. прац удзельнікаў III Міжнар. навук.-практ. канф. (Мінск, 29–30 красавіка 2009 г.) / БДУКМ; рэдкал.: М. А. Мажэйка (адк. рэд.) [і інш.]. — Мінск: БДУКМ, 2009. — С. 32–34.
  4. Энциклапедыя гісторыі Беларусі. — Т. 1: А — Беліца. — Мінск: Беларуская энцыклапедыя. — 49 с.
  5. Libera, Zdzisław. Oświecenie / Zdzisław Libera. — Warszawa: Wydawnictwa szkolne i pedagogiczne, 1974. — 550 s.
  6. Mėnuo Juodaragis: XIII nepriklausomas post-folk alternative muzikos ir šiuolaikinės baltų kultūros festivalis. — Vilnius: MJR, 2010. — 9 p.

Паступіла ў рэдакцыю 25.10.2011 г.